

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12>
УДК 94(477.411)“1914/1918”

Валентина Шандра

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця
Інститут історії України НАН України
Вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна
Email: valshandra@gmail.com
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

МІСТО У ВІЙНІ: КИЇВ І КИЯНИ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ

У статті йдеться про життя Києва під час Першої світової війни. Звертається увага на тиловий статус міста, перетворення його на військово-адміністративний центр Південно-Західного краю Російської імперії. А також на збільшення чисельності населення, соціальні зміни у зв'язку з появою військових, біженців, дезертирів, полонених, солдаток. Через активізацію бойових дій на фронті Київ стає осередком надання медичної допомоги пораненим і хворим воякам. Названо чинники, що вплинули на евакуацію Києва в 1915 р., зокрема на переміщення в глиб імперії вищих і середніх навчальних закладів. Зауважено вплив війни на промисловість, через що провідні заводи мусили переорієнтуватися на виконання державних замовлень військового призначення, решта — закритися. Війна відбилася на розвитку міста, зруйнувала його усталену інфраструктуру, виробництво, а також негативно вплинула на якість життя більшості киян. Водночас вона мобілізувала і випробувала їх на здатність виживати в умовах війни, допомагати вразливим спільнотам

Як цитувати: Шандра В. Місто у війні: Київ і кияни у Першій світовій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 201–221. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12>

How to cite: Shandra V. City at War: Kyiv and Kyivans in World War I. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 201–221. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-12> (In Ukrainian)

© Шандра В., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

та захищати власне життя. Громадськість не обмежувалася допомогою держави, а вдавалася до самоорганізації для підтримки своїх співвітчизників, спираючись на традиції етнічної спільноти, коли київські поляки допомагали евакуйованим із Царства Польського. Так само чинила і київська єврейська громада, і українська інтелігенція, всіляко полегшуючи перебування галичан у місті. За роки війни сформувався новий тип міського жителя з соціальною стратегією виживання, психологією недовіри до Російської імперії з її здатністю до формування образу ворога. Через зниження рівня життя внаслідок затяжного характеру війни серед певної частини киян склалася тенденція до знецінення ще донедавна норм культури та моралі. Війна стимулювала українців, зокрема і киян, до адекватного сприйняття нових політичних умов, підштовхнувши їх до деколонізації та боротьби за власну ідентичність та державність.

Ключові слова: Перша світова війна, Київ, кияни, тилове місто, благодійність.

Вивчення Першої світової війни актуалізувалося через її схожість з масштабною агресією Росії проти України. І тій, і цій війні притаманні позиційність, загальна мобілізація, значні людські втрати. Важливість теми полягає в прагненні істориків відобразити людський фактор війни. На сучасному витку досліджень традиційну військову історію змінюють сюжети про вразливі соціальні групи, котрі з'явилися внаслідок війни, як от: полонені, дезертири, біженці, солдатки, діти. Звертається увага на регіони, якими прокотилася війна, зокрема й на міста, людність яких по-різному її переживала (Goroda imperii 2017). Київ не став винятком, хоча його на перших порах не захопив противник, у ньому не відбувалося кровопролитних боїв, не перебував він і під тривалою окупацією (окрім періоду з березня по листопад 1918 р., коли в місті перебували німецькі війська). Попри це життя в ньому змінилося. Метою статті є з'ясування основних трансформацій у соціальному житті Києва в роки Першої світової війни. Щоб їх зрозуміти, застосовано наукові підходи соціальної історії та історичної антропології, історії «знизу», а також так званої «нової воєнної історії», які дозволяють збагнути природу людських вчинків під час військових загроз.

Події в Києві під час війни з'ясовували Віра Купченко і Жанна Серга, які зауважили збільшення військової влади в порівнянні з цивільною (Kupchenko, Serga 2014). Автори монографії про Першу світову війну

прийшли до висновку, що вона змушувала людей зважати на нові реалії (Velyka vjina 2013). Тимофій Герасимов простежив, як війна вплинула на повсякдення, у тому числі й Києва (Herasymov 2017). Олені Бетлій вдалося змалювати солдаток, на плечі яких лягло утримання родин (Betlij 2018), та біженців, котрі заповнили місто й околиці (Betlij 2016; 2017; 2019). Колектив нарисів створив образ людини на війні, з'ясував як та позначилася на соціумі, зокрема і киян (Liudyna na vjini 2023). Долю київських дітей у війну дослідив Матіас Нойман (Nejman 2021). Мета цієї статті полягає у відтворенні змін, що їх накинута війна та змусила киян облаштовувати своє життя на новому відтинку історії.

Київ як військово-адміністративний центр

Відразу після початку війни ліквідовувалося Київське генерал-губернаторство¹, що свідчило про відмову імперії рахуватися з соціально-етнічною специфікою Південно-Західного краю. Запроваджувалося воєнне становище, яке узалежнювало цивільну владу від військової. Керівництво Київського військового округу активізувало контроль за мережею військових інституцій: артилерійським, інтендантським, воєнно-санітарним, воєнно-ветеринарним управліннями, військово-окружним судом та за речовим і артилерійським складами². Олексій Брусилів розташував у місті штаб головнокомандуючого Південно-Західної армії³. У Києві розмістилося тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини. Сюди 1917 р. евакуювалися підпорядковані Обласному комісаріату Галичини та Буковини установи (Liubchenko 2013, 291). У Києві розгорнув діяльність об'єднаний комітет із постачання армії, що його очолив голова Київської повітової земської управи, член Державної думи Всеволод Демченко. Йдеться також і про низку військових навчальних закладів, у тому числі піхотних шкіл,

¹ Положение Совета министров 30.09.1914 г. об упразднении Киевского генерал-губернаторства. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени. Сост. С. М. Левин. Петроград: Изд. юрид. книж. магазина, 1915. С. 242.

² Весь Киев: адресная книга на 1915 год. Сост. С.М. Богуславский, Киев: Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1915. С. 424–426.

³ Мировые войны XX века. В 4-х кн. Кн.2: Первая мировая война. Док и мат. Отв. ред. В. К. Шацилло. Москва: Наука, 2002. С. 162, 334–335.

прапорщиків та пілотів-спостерігачів. Місто наповнювалося військовими, бо сюди масово спрямовувалися солдати і офіцери для оглядів⁴. Казарми розміщалися на Печерську, Лук'янівці, Шулявці. На Печерську дислокувалися донські козаки, у Святошино — частини 11-ої російської армії. У місті розмістився центральний аптечний склад для постачання ліків на фронт.

Муніципальна влада: стратегії і практики

Міська дума Києва почала розв'язувати масу комунальних повсякденних проблем. Після мобілізації організовувалась допомога сім'ям фронтовиків, загиблих на війні, біженцям. Значної уваги вимагала охорона громадського порядку. Потребував обліку муніципальний житловий фонд, адже дума розквартирувала військові частини по усьому місту. Впорядковувалась міська служба охорони здоров'я аби приймати масу поранених. Місто ставало потужним медичним центром. Уже в перший рік війни до 1 листопада Київ прийняв біля 70 тис. поранених (Herasymov 2017, 159). Лазарети розміщувалися і в центрі, і на околицях. Заможні кияни віддавали під госпіталі власні будинки, як от Михайло Терещенко. Серед поранених були і українці австрійської армії, яких помістили до військового шпиталю «Контакт»⁵. Київська Маріїнська община організувала курси для підготовки сестер милосердя, які служили в закладах Товариства Червоного Хреста. Університет св. Володимира передав власні медичні клініки і лабораторію та будівлю патологоанатомічного інституту на потреби поранених (Istoriia Kyivs'koho universytetu 2019, 312–313). Міська лікарня прийняла основний удар на себе, потерпаючи від перевантаження пацієнтами. Лікарняні ліжка розміщалися також у Кирилівській лікарні, фельдшерській школі, Дворянському домі, Другій гімназії, єврейському училищі, у будівлі товариства боротьби з злочинними пухлинами (Klischyns'kuj 2010, 151). Навіть у приміщенні політехнічного інституту влаштовано лазарет для солдат.

⁴ Журнали Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства (Особое совещание по обороне государства. 1915–1918 гг.). В 3 т. Москва: РОССПЭН, 2013. Т. 2. С. 576.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське вид-во, 1969. С. 28.

Санітарній безпеці міста загрожували біженці, чий шлях на Київ був тривалим і незахищеним від епідемій. Аби не допустити безпритульності дітей фронтовиків на базі шкіл засновувалися садки. Щоб солдати заробляли на життя, управа заснувала швейні майстерні. Перегляду і уточнення потребував бюджет міста, цін на продукти, які їх постачання. Через інфляцію останні ставали дошкульними, адже раніше їхню кількість та ціну регулював ринок. Ці викликані війною питання дума вирішувала щодня. Управа балансувала між встановленням цін, запровадженням такси, боротьбою із спекулянтами, контролюючи забезпечення киян продуктами та запровадженням карткової системи. Спекулянти не зважали на заборони, своєю винахідливістю випереджали владу, яка все ж боролася за вчасне постачання хліба без уведення карток. Тоді як їх було запроваджено на цукор, борошно та гас. Реагуючи на потреби людей у їжі, освітленні, утепленні, водопостачанні, дума укладала розпорядження, засновувала нові структурні підрозділи, які б займалися наростаючими соціальними проблемами. Серед них квартирна, освітлювальна, трудова, народного здоров'я та ін. Було організовано квартирне бюро, щоб мати достовірні дані для надання біженцям житла, та домові комітети для постачання продуктів. Міська біржа праці прагнула зменшити безробіття (Ivaschenko 2012, 12). Дума заснувала загальноміський комітет, щоб співдіяти з громадськістю в умовах війни, а вже 23 липня 1917 р. на основі загального виборчого права сформовано її новий склад. Структурування влади хоча й полегшувало ситуацію, але не ліквідовувало проблем забезпечення. Їх кияни вирішували, стоячи в чергах, економлячи на споживанні, а більш зухвалі та нахабні вдавалися до крадіжок та пограбувань.

Благодійність як індикатор громадянськості

На хвилі патріотизму кияни активно включилися в благодійний рух, що котився Росією, часто ініціюючи його форми. Цьому сприяли й добродійні організації, відділення яких обрали Київ для свого перебування. Допомогу пораненим забезпечував Червоний Хрест, на заклик якого жінки ставали сестрами милосердя. Приклад подали великі княгині, які відкрили госпіталь у Покровському монастирі. Повсякденним став збір коштів для підтримки поранених.

Організовувалися концерти, різноманітні лотереї, «кухликові збори». Киянки відвідували лазарети, а гімназисти, аби підтримувати поранених і хворих, показували їм фільми. Так вони інтегрувалися у військову атмосферу свого міста. З'являлися й шахраї, які використовували патріотичність киян у корисних цілях, не передаючи зібрані кошти за призначенням. Біженці з Царства Польського, Галичини, Буковини, прифронтових губерній викликали співчуття своїм бідуванням. Пастор храму св. Марії на Шулявці заснував комітет для допомоги біженцям, для яких парафіяни збирали одяг і взуття. Створене 1915 р. товариство допомоги населенню півдня України (250 членів) розгорнуло харчувальні пункти на залізничній станції та на пристані. Ним була вийнята на Федорівському провулку садиба для біженців на 100 осіб. Там проживали, харчувалися, лікувалися біженці. Біженці-галичанки (120 осіб) були поселені в Києво-Межигірському монастирі. З них 60 осіб прийняли православ'я (Prisoedinenie 1915, 106). Допомоги потребували й незаможні киянки, чоловіки яких були на фронті, а вони, доглядаючи дітей, залишалися без засобів до існування. Крім держави і думи, для них кошти виділяли приватні особи та церква. Благодійністю виділялося Свято-Володимирське братство при однойменному соборі (Betlij 2018, 156). Їх підтримували і підприємства, де раніше працювали їхні чоловіки, надаючи частину заробітку. Тож місто витримало випробування на власну громадянськість.

Демографічні випробування

Напередодні війни в Києві було 443 тис. населення. За даними перепису 1916 р. його число становила 589 тис. осіб, зауважуючи непрописаних — понад 900 тис. осіб. Якщо визначати жителів Києва за водопостачанням, то воно сягало одного мільйона (Herasyumov 2017, 269, 292). Такої думки дотримувалася і дума (Betlij 2019, 111). Чим же було викликана така чисельність містян? Найперше слід вказати на біженців, для одних Київ ставав тимчасовим, а для інших — постійним притулком. До 10 тис. вагонів з біженцями пройшли через Київ лише влітку 1915 р. На листопад 1916 р. їх було 24 192 осіб (Zhanko 2012, 33,43, Дод 1.4). Найбільше людей йшло через північні межі Київщини і їх шлях замикався на Києві. У навколишніх селах біженців розподіляли

і спрямовували у визначені місця. У Святошино вони перебували в бараках на 3 тис. осіб. Ізоляційні пункти облаштовувалися на шляху до Броварів, де надавалася медична допомога (Lazans'ka 2013, 486, 487–511). Аби вирізняти киян і жителів передмістя від біженців проведено перепис містян. Серед осілих біженців переважали поляки з Царства Польського, Галичини та прифронтових губерній. Їх у місті перебувало близько 40 тис. осіб. Сучасники підмічали, що «Київ став столицею Польщі», що поляки задавали «тон вищим сферам міста». Більшість належала до інтелігенції, тому їхня роль була помітною в зберіганні власної ідентичності. Близькість Києва до батьківщини спричинила перебування тут багатьох товариств для допомагати постраждалим. Поляки здобували кошти в держави, збирали допомогу серед містян, складували одяг, обліковували і розселяли біженців, відшукували місця праці та служби, організовували навчання і, що характерно, запроваджували добровільне оподаткування заможних поляків на благодійність. Для підтримки поляків з Люблінської, Седлецької і Холмської губерній було винайнято 100 будинків на Солом'янці (Kozhen'ovs'ki 2015, 6, 9, 32, 89). Крім того, вони засновували притулки і школи для дітей, не зважаючи на їх підданство. Ними відкрито і власний госпіталь на Паньківській, 2 (Betlji 2017, 285). Киянці Вацлаві Перетяткович вдалося заснувати польську дівочу гімназію, у якій працювали знані фахівці, які евакуювалися до Києва. 1915 р. додалися юнацька і дівоча гімназії, реальне училище, згодом ще кілька. 1914 р. відкрито парафіяльні школи при церкві св. Миколая, і 1916 р. — при Олександрівському соборі, а також кілька початкових шкіл та педагогічні курси. Функціонували польські дитячі садки та інтернати (Kozhen'ovs'ki 2015, 167, 169–174). Після Лютневої революції, зважаючи на чисельність польської молоді, активісти заходилися відкривати Вищі наукові курси, університетський колегіум та заклади професійної освіти, що проіснували до захоплення влади в Києві більшовиками 1919 р. Не припинили свою діяльність клуб «Ogniw», спортивне товариство «Patagonia», жіночі організації, літературні гуртки. Додалися товариства, які займалися промисловістю, торгівлею, сільським господарством. Чисельність польської громади спричинила збільшення

видань періодичної преси. До вже авторитетних «Dziennika Kijowski», «Kresiv», «Nasza Przyszłość», «Głos Kijowski», «Przegląd Krajowy» додалися «Nowiny», «Przegląd Polski», «Kłosa Ukrainskie», «Gazeta Narodowa», які групували місцевих поляків з поляками-біженцями, що сприяло творенню польського середовища в місті. 1918 р. із відкриттям відділу Польського рееміграційного бюро розпочалася їх реєвакуація. Поїзди з поляками вирушили до Варшави⁶. Через Київ пройшло немало галичан, яких, як депортованих, відправляли до Сибіру. На кінець серпня 1915 р. їх нараховувалося до 20 тис. Розселяли їх у Контрактовому будинку, Софійському соборі, духовному училищі (Vil'shans'ka 2013, 477), адміністративно висланих — на печерському іподромі, привокзальних складах, арештантських приміщеннях. Колонія з Галичини і Буковини гуртувалась навколо Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни. Ними було споруджено й будівлю греко-католицької церкви на Павловській вулиці (Rubl'ov 2013, 355, 357). До вересня 1915 р. їх чисельність почала спадати, у місті через хворобу залишилися до 800 осіб (Betlij 2016, 50, 52, 54). Серед біженців значний відсоток становили євреї з Галичини і прифронтових губерній. Частина з них за дозволом губернатора Михайла Суковкіна оселялися в Боярці, Дахнівці і Пущі-Водиці (Herasymov 2017, 190). Інша, осівши, мусила зареєструватися, інакше їх чекала примусова депортація. Київська єврейська громада, яка довела свою лояльність благодійним внеском на потреби війни в 200 тис. рублів (Vil'shans'ka 2013, 448), допомагала біженцям, надаючи їм харчі та приміщення. З 1916 р. для них відкривалися приватні гімназії, у яких викладалися ті ж предмети, що й у державних, за винятком юдейських релігії, історії і мови. Це також сприяло зростанню єврейського населення, котре на вересень 1917 р. становило 87,2 тис. осіб (Kal'nickij 2012, 51–52). Тож межа єврейської осілості почала руйнуватися з Києва.

Невелику етнічну групу становили військовозобов'язані німці, як от 783 особи, які до Києва потрапили з Ковеля (Belova 2011, 113).

⁶ Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні (1914–1918). Док. і матер. Харків: ХРАМГ, 2010. С. 101.

А також колоністи, котрих виселяли з прифронтових губерній⁷. До строкатої етнічної мозаїки киян слід додати й росіян, білорусів, литовців, чехів, латишів, які з різних причин опинялися в місті (Betlji 2019, 114). Крім біженців, місто наповнювали й інші соціальні групи: полонені, поранені, депортовані, дезертири. Через місто пройшла колона австро-угорських (600 тис. осіб) і турецьких (250) полонених, захоплених під Баязетом. Їх розміщали в районі Печерської фортеці та в Дарниці (Herasymov 2017, 154–157). Кияни, які ще недавно пишалися ошатним вокзалом, відзначали, що тут постійно перебували військові, біженці, дезертири, котрі вносили в його побут антисанітарію. Серж Лифар писав, що обідрані дезертири з'явилися в Києві. Вони, повбивавши своїх офіцерів, гуртувалися в банди й жили грабунками й розпустою⁸. Для їх виявлення на вокзалі постійно чергувала поліція. Тож, через наплив біженців, чисельність населення міста подвоїлась (Mihutina 2003, 225), що неабияк турбувало владу та змушувало її більше зосереджуватися над постачанням міста.

Командування не зробило висновків з жорстокої евакуації з Царства Польського та західних губерній. Без підготовки, без узгодження розпочалася евакуація Києва. Внаслідок наступу австрійців головнокомандуючий Південно-Західним фронтом Микола Іванов видав наказ про його евакуацію з 20 серпня 1915 р., передбачаючи вивіз лише установ. Тоді як головний начальник постачання фронту Олексій Маврін наполягав на руйнації міських об'єктів, вивезенні усіх запасів і мошей із Лаври. Містяни в атмосфері поспішності і нервозності зривалися з місць, аби забезпечити себе і родини⁹. Хоча офіційного оголошення про евакуацію не було, самі військові поширювали ці чутки та радили виїздити і забирати з собою цінні речі¹⁰. Щоб уникнути паніки та зменшити навантаження на залізницю, було навіть відкрито нову платформу на станції

⁷ Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1762–1917. Сост. В.Ф. Дизендорф. Москва: МФД: Материк, 2006. С. 699.

⁸ Лифар С. Спогади Ікара. З фр. пер. Г. Малець. Київ: Пульсари, 2007. С. 19.

⁹ Журнали особого совещания. Т. 1. С. 256, 546, 547.

¹⁰ Сайн-Витгенштейн Е.Н. Дневник 1914–1918. Париж: Изд-во Умса Press, 1986. С. 71.

Київ-ІІ. Під обов'язкову евакуацію потрапили вищі і середні навчальні заклади. Їх виїзд здійснювався державним коштом за правилами Міністерства народної освіти від 31 березня 1916 р. про майно і службовців. Відповідальність покладалася на попечителя Київського навчального округу, у розпорядження якого увага зверталася на обов'язковий вивіз рідкісних бібліотечних видань, колекцій, архівів, музичних інструментів, церковних срібних і золотих речей, кабінетів, документів учнів і педагогів, цінних картин, шанованих ікон та портретів імператорів і членів імператорської родини. Для збереження професорського складу та студентів командування вирішило евакуювати до Саратова Університет св. Володимира, без медичного факультету, з Архівом давніх актів та кабінетами. З 4 919 студентів змогли виїхати 3 944 особи (Istoriia Kyiv's'kogo universytetu 2019, 325, 332). Майже повним складом виїздив до Саратова комерційний інститут (Chutkuj 2013, 286). Туди ж переїздили і Вищі жіночі курси. Зосередження їх у Саратові пояснювалося тим, що в них викладали одні й ті самі професори. До Курська були відправлені бібліотеки Педагогічних курсів і Педагогічного музею. Були евакуйовані державні юнацькі гімназії, Колегія Павла Галагана, реальні училища, а також кілька приватних дівочих гімназій. Інші намагалися отримати дозвіл, щоб залишитися в Києві, та заявляли про відсутність коштів на евакуацію¹¹. Другі вважали за краще тимчасово припинити заняття. Більшість учнів зі своїми гімназіями не виїздили і продовжували навчатися в тих, які не евакуювалися¹².

Збереження кадрів було не єдиною причиною евакуації. На неї впливали потреби військового відомства, адже практично у всіх навчальних закладах розміщувалися лазарети, курси медсестер, а то й квартирували військові частини (Istoriia Kyiv's'kogo universytetu 2019, 334). Евакуаційна географія була строкатою. Більшість гімназій виїздили на лівий берег Дніпра, на Південь, інші обирали міста, що межували з українськими, як от Курськ, Вороніж, Ростов-на-Дону.

¹¹ Евакуація навчальних закладів Києва. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). Ф. 707. Оп. 258. Спр. 285. Арк.90–91.

¹² Реевакуація навчальних закладів. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 163. Арк. 67, 129.

Інші прагнули від'їхати як подальше від війни. Києво-Печерська гімназія опинилася в Казані, Колегія Павла Галагана — у Кисловодську, Лісна — у Москві¹³. Після здобуття Царством Польським незалежності евакуйовані школи Варшавського навчального округу залишалися в Україні, зокрема П'ята варшавська гімназія в Києві¹⁴. Командування кожному навчальному закладу давало окремий дозвіл на повернення, яке тривало до кінця 1916 р.

Мілітаризація промисловості

Хоча Київ і не був крупним індустріальним містом, однак мобілізація робітників зачепила його промисловість та заставила немало підприємств перейти на виготовлення предметів оборони. Деякі з них через відсутність фахівців змушені були припинити випуск товарів, а потім відновити, як от фабрика землеробних машин і знарядь В. Долинського. Одні збільшили виробництво, як наприклад металоткацькі фабрики акціонерного товариства і Рудольфа Міллера, інші — зменшили¹⁵. Арсенал зберігав оборонне значення, обслуговував артилерію Печерської фортеці та укріплень міста, а також виконував військові замовлення. Він розбудовував свої приміщення, примусово займаючи земельні ділянки киян¹⁶. Продовжувалося виготовлення лафетів для пушок, артилерійських батарей, мінометів. На військові замовлення був переведений машинобудівний завод, на якому виробляли міни, снаряди, гранати, деталі для паровозів і катерів, вагонів, буксирів, пароплавів. Про його важливість свідчать журнали Особливої наради з оборони держави, де не раз йшлося про його роботу, вияснялися причини затримки виконання нарядів, зняття секвестру 27 січня 1916 р. та зміну керівництва¹⁷. До державних заводів додавались

¹³ Список евакуйованих навчальних закладів. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 259. Спр. 209. Арк. 8.

¹⁴ Про переведення середніх шкіл Варшавського навчального округу у міста Київського. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 203. Арк. 93.

¹⁵ Списки фабрик і заводів Київської губернії. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 1.

¹⁶ Журнали Особого совещання. Т. 2. С. 216, 221.

¹⁷ Там само. С. 66, 68, 138, 160, 401.

приватні. Генерал-майор Семен Ванков, як уповноважений Головного артилерійського управління, об'єднав 56 майстерень і підприємств київського регіону і, підтриманий Михайлом Терещенком, заснував на Деміївці снарядний завод. Цьому сприяв Всеволод Демченко. Завод було закладено в приміщеннях винного складу, де виготовляли також корпуси бомб із чавуна, міни та гранати (Sidorov 1973, 112–113). Крім киян, на ньому працювали учні Вороновицької, Кагарлицької, Новоушицької, Чеботарської і Чорнобильської ремісничих шкіл¹⁸. З 1915 р. йшлося про використання для виготовлення предметів оборони й залізничних майстерень. У Києві було налагоджено, як і в інших промислових центрах імперії, виробництво отруйних речовин (Sanborn 2021, 254). Політехнічний інститут організував авіаційно-автомобільну майстерню, на яку держава виділяла 60 тис. руб. На оборону працювала фізична лабораторія Університету св. Володимира, яка отримала 52 920 руб. на випуск аеронавігаційних та інших приборів¹⁹. Виготовленням ліків займався Фізико-технічне товариство, яке отримувало кошти і від міста (Istoriia Kyivs'kogo universytetu 2019, 312–313, 316).

Військове відомство стежило за виконанням замовлень, і вразі зволікань, як от у випадку з машинобудівним заводом, справа з'ясувалася у суді²⁰. Контролювалися підприємства, котрі забезпечували армію взуттям і одягом. Серед них завод дубильних речовин французької компанії. До Києва завозилася шкура для переробки з навколишніх скотобосець і заводів²¹. Один із них, що належав броварчанину Абраму Янишкеру, шкуру до Києва доставляв возами²².

Муніципальні підприємства також почали задіювати на військові потреби. Київський трамвай активно перевозив біженців, навіть вночі, а збільшена плата за проїзд передавалася на фронт та на допомогу

¹⁸ Про виконання навчальними закладами військових замовлень. *ЦДІАК України*. Ф. 707. Оп. 258. Спр 166. Арк. 26, 27.

¹⁹ Журнали особого совещання. Т. 1. С. 61, 68, 216; Т. 2. С. 355, 357.

²⁰ Відомості про кількість слідств і дізнань. *ЦДІАК України*. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 6117. Арк.2–4.

²¹ Журнали Особого совещання. Т. 2. С. 385.

²² Про шкураїні заводи м. Броварів. *ЦДІАК України*. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 2351, Арк.1–2.

біженцям (Mashkevych 2014, 36–38). Трамваєм почали завозити і дрова для містян (Муї'ко 2023, 106). Внаслідок недотримання умов найму на виробництві і подорожчання життя назрівали соціальні конфлікти. Для їх уникнення у рамках «соціального миру» з'явився проєкт заснування фабричних старостів, які б усували непорозуміння на тих підприємствах, які виконували замовлення Київського військово-промислового комітету²³.

Міський соціальний ландшафт

Війна принесла в життя киян багато соціальних бід. Ріст цін був спричинений нестатком продуктів, дров, товарів першої необхідності. Як наслідок, зросла злочинність, спекуляція, проституція, самогубство. Вони й раніше були помітним явищем, притаманним урбанізації, а під час війни їх кількість збільшилася. Злодіяння ставали результатом збідніння населення, моральним занепадом суспільства, усіх його верств. Через запровадження «сухого закону» внаслідок мобілізації в Києві вже 24 липня закривалися питні заклади, яких у місті було до 100. Виняток становили ресторани першої категорії та буфети при клубах²⁴. Зупинялися спиртові й пивні заводи. Сучасники іронізували, що через цей захід більшість киян відразу усвідомили початок війни²⁵. Заміна алкоголю сурогатом призводила до чисельних передчасних смертей. Прикметним ставала масова поява в місті жебраків, інвалідів, які просили милостиню в перехожих. Кидалося в очі багато жінок, працюючих двірничками, швейцарками, служницями, прибиральницями, швачками, куховарками, санітарками (Betlij 2018, 56–66). У такий спосіб солдатки виживали під час війни.

Політичне середовище міста

Щоб мобілізувати населення на підтримку війни, до Києва приїздив 1915 р. Микола II. На час його перебування в місті активізувалася

²³ Програма російського робітничого з'їзду. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 598. Арк. 14–16.

²⁴ Заходи пов'язані з початком Першої світової війни. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 240. Арк. 109; *Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниях*. Киев : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона. Киев, 1913. С.423-424.

²⁵ Григор'єв Г. У старому Києві: Спогади. Київ: Радянський письменник, 1961. С. 264.

жандармерія, яка очищала від «державних злочинців» лазарети, що їх мав відвідати імператор, наглядала за квартирами підданих воюючих з Росією держав, виявляла активістів політичних партій. Наростання в місті пропаганди виливалось у видання періодики, покликаної піднести військово-держаний патріотизм (Herasymov 2017, 110). Проте не тільки. Дешеві газети були реакцією на інформаційний попит киян про події на фронті, убитих, поранених, зниклих безвісти. Орієнтувалися вони й на етнічні спільноти, бо виходили польською, чеською мовами, а також на ідиш і івриті. Місцева влада піддалася загальній боротьбі з німецькою присутністю, що набула тоді важливого політичного значення. Було арештовано капітали австро-угорських і німецьких торгово-промислових фірм та їхні кошти в 9-ти найбільших банках Києва (Klischyn's'kuj 2020, 62). Святошинська трамвайна лінія, що перебувала у власності німецької фірми «В. Ламаєр і К» була секвестрована, а її керівництво вислано (Mashkevych 2014, 36–38). За даними Київського жандармського управління, вилучені папери під час обшуку консульств змусили вимагати заслання німецького консула Еріха Герінга і австро-угорського барона Роберта фон Гейна під суровий нагляд поліції в заволзькі губернії²⁶. Університетська рада позбавила німецьких і австрійських науковців почесного членства та членства в наукових товариствах, а кількох викладачів і службовців було вислано з Києва (Istoriia Kyivs'koho universytetu 2019, 321–322). Під дегерманізацію потрапили назви вулиць, як от: Нова-Німецька стала Печерською, Саксонський Яр — Соляною (Kurchnko, Serga 2014, 27). З міських вивісок зникли німецькі назви, як і німецька література з книгарень. Власники німецьких прізвищ поспішно почали їх змінювати на російські. Рівень культурного життя суттєво понизився, адже вилучалися твори німецьких і австрійських авторів із заміною їх російськими творами невисокого художнього рівня в угоду патріотичній риторичі. І все ж кияни виявили більше поміркованості, ніж москвичі, які вдалися до масових німецьких погромів (Herasymov 2017, 174–175). Адже немало німців служили архітекторами, інженерами на залізниці,

²⁶ Початок Першої світової війни. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 240. Арк. 126, 142, 154.

електростанціях. Вони й люди їхнього кола пройшли перевірку на лояльність²⁷. Найбільш далекоглядними виявилися київські чехи, які свою відданість доводили заснуванням Чеської дружини (Betlji 2017, 283).

Напередодні Лютневої революції і відразу після неї активізувалося політичне життя Києва. У ньому почали відбуватися з'їзди, наради, учасники яких ще недавно не мали права на подібні зібрання. Російські чехи з'їжджалися аби обговорити надання їм російського підданства²⁸. У квітні 1917 р. відбувся з'їзд членів єврейських комітетів з допомоги біженцям, у травні — з'їзд російських німців Поволжя, Сибіру і Кавказу, на якому стояло питання про повернення до Київської і Волинської губерній 400 тис. колоністів. У червні пройшов другий всеукраїнський військовий з'їзд з вимогою до Тимчасового уряду автономії України. У серпні тут зібралися біженці з Холмщини. 8 вересня розпочався з'їзд народів Росії (Buldaikov 2015, 555, 650, 651). У місті проходили з'їзди хліборобів-власників, а кооператори Київської губернії, вже не оглядаючись, виголошували доповіді українською мовою, закликаючи до об'єднання на основі власної культури (Betlji 2017, 283).

Українська інтелігенція Києва переживала нелегкі часи. Із початком війни було закрито україномовні часописи, українську книгу вилучено з бібліотек, заборонено газету «Рада». Було сподівання, що з приїздом до Києва Михайла Грушевського пожвавиться українське життя. Відомості з захопленого російськими військами Львову викликали співчуття галичанам, які переслідувались австрійською владою за русофілство. Режим російської адміністрації виявився не кращим, і до Києва почали привозити галицьку інтелігенцію, священників, яких тримали у в'язниці разом з карними злочинцями. Щоб допомогти, дружини київських українців завзято збирали кошти для них, а також відкрили госпіталь у приміщенні Українського клубу²⁹.

²⁷ Про підозрілих у військовому шпигунстві. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 39. Арк. 83.

²⁸ Про з'їзд чеських товариств у Києві. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 595. Арк. 3.

²⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. С. 38–45; Русова С. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. С. 194.

Український рух у Києві суттєво пришвидшила Лютнева революція, як і наростання радикальних настроїв на фоні соціального зубожіння містян. Ситуацію вдало використали українські діячі, проголосивши Українську Народу Республіку і обійнявши важливі державні посади. Кияни віддали перевагу українським партіям, вийшовши на численні мітинги. Зі створенням Центральної Ради за гетьманату Павла Скоропадського та Директорії розпочалася українізація Києва попри небажання російської спільноти.

Підсумуємо. Війна увірвалася в Київ і почала безжалісно втягувати його у своє вирво, впливаючи на всі сфери життя. Місто набуло значення найбільшого центру Південно-Західного краю, і, як наслідок, у ньому сконцентрувалися всі тилові служби: військове командування, розподілення біженців і допомога їм, лікування поранених. Основні заводи переключилися на виготовлення військового замовлення, інші — закривалися. Вона негативно відобразилася на розвитку міста, зруйнувала його усталене виробництво, спосіб життя, погіршила добробут більшості киян. Водночас війна мобілізувала і випробувала його людність на можливість вижити і зберегтися. Громадські товариства не обмежувалися допомогою держави, а вдалися до самоорганізації в підтримці співвітчизників на традиціях етнічної спільноти. Київські поляки допомагали евакуйованим із Царства Польського. Так само вчиняла єврейська громада. До такої ж допомоги вдавалася й українська інтелігенція, полегшуючи перебування галичан у місті. За роки війни формувалася новий тип міського жителя, з особливою соціальною стратегією виживання, з недовірою державі з її формуванням образів ворогів. Війна зумовила політичні можливості для киян, підштовхнувши їх до деколонізації та до боротьби за власну державу.

Список літератури / References

- Belova I. B. Pervaja mirovaja vojna i rossijskaja provincija 1914–1917 gg. Moskva: AIRO, 2011. 268 s. (In Russian)
- Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция 1914–1917 гг. Москва.: АИРО, 2011. 268 с.

Betlij O. Bizhenets'ka kryza u Kyievi vlitku 1915 roku. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History]. 2016. T. 182. S. 49–55. (In Ukrainian)

Бетлій О. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2016. Т. 182. С. 49–55.

Betlij O. Bizhentsi u Kyievi u roky Pershoi svitovoi viny: identychnist', dosvid, osobysti istorii (za materialamy kyivs'koho perepysu bizhentsiv 1916 r.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History] 2019. T. 2. S. 112–123. (In Ukrainian)

Бетлій О. Біженці у Києві у роки Першої світової війни: ідентичність, досвід, особисті історії (за матеріалами київського перепису біженців 1916 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. С. 112–123.

Betlij O. Kiev — gorod problemnyh identichnostej. *Goroda imperii v gody Velikoj vojny i revoljucii. Sb. Statej* / red. A.Miller, D. Chernyj. Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2017. S. 272–317. (In Russian)

Бетлій О. Киев — город проблемных идентичностей. Города империи в годы Великой войны и революции / ред. А. Миллер, Д. Черный. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017. С. 272–317.

Betlij O. Zalysheni napryzvoliasche: soldatky Kyieva na pochatku Pershoi svitovoi viny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Research Papers. History]. 2018. T. 1. S. 56–66. (In Ukrainian)

Бетлій О. Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. Т. 1. С. 56–66.

Buldakov V. P. Vojna, porodivshaja revoljuciju. Moskva: Novyj hronograf, 2015. 720 s. (In Russian)

Булдаков В. П. Война, породившая революцию. Москва: Новый хронограф, 2015. 720 с.

Chutkyj A. Kyivs'kyj komertsijnyj instytut: vytoky ta istorychnyj postup (1906–1920). Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M.M., 2013. 524 s. (In Ukrainian)

Чуткий А. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 524 с.

Goroda imperii v gody Velikoj vojny i revoljucii. Sbornik statej. Red. A.Miller, D.Chernyj. Moskva, Sankt-Peterburg: Nestor-Istorija, 2017. 520 s. (In Russian)

Города империи в годы Великой войны и революции: Сборник статей. Ред. А. Миллер, Д. Черный. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017. 520 с.

Herasymov T. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova vjna: povsiakdena istoriia. Vynnytsia: TOV «Merk'iuri-Podillia», 2017. 436 s. (In Ukrainian)

Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Мерк'юрі-Поділля», 2017. 436 с.

Istoriia Kyivs'koho universytetu: u 2 t. Kyiv: VPTs «Kyivs'kyj universytet», 2019. T. 1. 716 s. (In Ukrainian)

Історія Київського університету: у 2 т. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. 1. 716 с.

Ivaschenko Ya. I. Diial'nist' Kyivs'koi mis'koi dumy (1917–1919 rr.): avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk / Kyivs'kuj natsional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2012. 17 s. (In Ukrainian)

Іващенко Я. І. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 17 с.

Kal'nickij M. Evrejskie adresa Kieva: Putevoditel' po kul'turno-istoricheskim mestam. Kyiv: Duh i litera, 2012. 368 s. (In Russian)

Кальницький М. Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам. Киев: Дух і літера, 2012. 368 с.

Klischyns'kuj P. V. Pravoberezhna Ukraina v roky Pershoi svitovoi vijny:sotsial'no-ekonomichnyj ta hromads'ko-politychnyj aspekty (1914–liutyj 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk. 07.00.01 — «Istoriia Ukrainy»/ Kam'ianets'-Podil's'kuj natsional'nyj universytet imeni Ivana Ohienka. Kam'ianets'-Podil's'kuj, 2010. 253 s. (In Ukrainian)

Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни:соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914–лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — «Історія України»/ Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010 253 с.

Kozhen'ovs'kuj M. Za Zolotymu vorit'my. Suspil'no-kul'turna diial'nist' poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh. Kyiv: Duh i litera, 2015. 664 s. (In Ukrainian)

Коженьовський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і літера, 2015. 664 с.

Kupchenko V., Serha Zh. Kyiv u Pershij svitovij vijnj (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyieva). *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2014. № 4–5. S. 24–34. (In Ukrainian)

Купченко В., Серга Ж. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіву України*. 2014. № 4–5. С.24–34.

Lazans'ka T. I. Problema bizhenstva v ukrains'kykh huberniiakh Rosijs'koi imperii. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* / uporiad. O. Reient. Київ: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. S. 481–510. (In Ukrainian)

Лазанська Т. І. Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* / упоряд. О. Реснт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. С. 481–510.

Liubchenko V. Rosijs'ka okupatsijna administratsiia u Halychyni ta na Bukovyni. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* / uporiad. O. Reient. Київ: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. S. 248–300. (In Ukrainian)

Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* / упоряд. О. Реснт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. С. 248–300.

Liudyna na vijni: ukrains'kyj sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh voien: Istorychni narysy. Vidp. red. O. P. Reient. I. S. Azarkh, T. V. Zabolotna, O. Ye. Lysenko, V. I. Myl'ko., Kyiv: Arii, 2023. 656 s. (In Ukrainian)

Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси. Відп. ред. О. П. Реєнт. І. С. Азарх, Т. В. Заболотна, О. Є. Лисенко, В. І. Милько. Відп. ред. О. Реєнт. Київ: Арії, 2023. 656 с.

Mashkevych S. Kyivs'kyj tramvaj u period Pershoi svitovoi vijny. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of European Nations] 2014. Vyp. 42. S. 149–161. (In Ukrainian)

Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 42. С. 149–161.

Myl'ko V. Liudyna v tsentri uvahy spetsluzhb: proiavy shpyhunomanii. *Liudyna na vijni: ukrainskyi sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh viien: istorychni narysy* / red. O. Reient, I. Azarkh, T. Zabolotna, O. Lysenko, V. Myl'ko, V. Shevchenko. Kyiv: Arii, 2023. S. 30–46. (In Ukrainian)

Милько В. Людина в центрі уваги спецслужб: прояви шпигуноманії. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси* / ред. О. Реєнт, І. Азарх, Т. Заболотна, О. Лисенко, В. Милько, В. Шевченко. Київ: Арії, 2023. С. 30–46.

Myl'ko V. Metamorfozy povsiakdennia: prystosuvannia do vijny. *Liudyna na vijni: ukrainskyi sotsium cherez pryзму Pershoi ta Druhoi svitovykh viien: istorychni narysy* / eds. O. Reient, I. Azarkh, T. Zabolotna, O. Lysenko, V. Myl'ko, V. Shevchenko. Kyiv: Arii, 2023. S. 90–108. (In Ukrainian)

Милько В. Метаморфози повсякдення: пристосування до війни. *Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси* / ред. О. Реєнт, І. Азарх, Т. Заболотна, О. Лисенко, В. Милько, В. Шевченко. Київ: Арії, 2023. С. 90–108.

Mihutina I. V. Ukrainiskij vopros v Rossii (konec XIX — nachalo XX veka). Moskva: I-t slavjanovedenija, 2003. 287 s. (In Russian)

Михутіна І. В. Український вогрос в Росії (конец XIX–начало XX века). Москва: И-т славяноведения, 2003. 287 с.

Nejman M. Mobilizacija detej: podrostki Kieva v gody Pervoj mirovoj vojny. *Problemy sovremennoho obrazovanija* [Problems of Modern Education]. 2021. No. 6. S. 171–185. (In Russian)

Нойман М. Мобілізація дітей: подростки Києва в гоdy Первой мировой войны. *Проблеми сучасного образования*. 2021. № 6. С. 171–185.

Prisoedinenie k pravoslavijudevochek-galichanok. *Ukrainskaja zhizn'*. 1915. No. 10. S. 106. (In Russian)

Присоединение к православию девочек-галичанок. *Украинская жизнь*. 1915. № 10. С. 106.

Rubl'ov O. S. Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia v roky viny. *Velyka vyna i Ukraina: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* / eds. V. Smolii, O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 342–362. (In Ukrainian)

Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція в роки війни. *Велика війна і Україна: матеріали міжнародної наукової конференції* / за ред. В. Смоля, О. Реєнта. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 342–362.

Sanborn Dzh. Velikaya voina i dekolonizatsiya Rossiiskoi imperii / [per. s angl. O. Pobortsevoi]. Sankt-Peterburg: Academic Studies Press, 2021. 456 s. (In Russian).

Санборн Дж. Великая война и деколонизация Российской империи / [пер. с англ. О. Поборцевої]. Санкт-Петербург: Academic Studies Press, 2021. 456 с.

Sidorov A. L. Jekonomicheskoe polozhenie Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny. Moskva: «Nauka», 1973. 656 s. (In Russian)

Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва: Наука, 1973. 656 с.

Velyka vyna 1914–1918 rr. i Ukraina. Uporiad. O. Reient. Kyiv: «TOV «Vydavnytstvo» KLIU, 2013. 784 s. (In Ukrainian)

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Упоряд. О. Реєнт. Київ: «ТОВ «Видавництво» КЛІУ, 2013. 784 с.

Vil'shans'ka O. L. Povsiakdenne zhyttia i suspil'ni nastroi naselennia. *Velyka vyna i Ukraina: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* / red. V. Smolii, O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 440–466. (In Ukrainian)

Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна і Україна: матеріали міжнародної наукової конференції* / ред. В. Смолій, О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 440–466.

Zhvanko L. Bizhentsi Pershoi svitovoi viny: ukrains'kuj vymir (1914–1918 rr.). Kharkiv: Virovets' A.P. «Apostrof», 2012. 568 s. (In Ukrainian)

Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.

Valentyna Shandra

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Senior Researcher

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4 Hrushevskoho St., 01001, Kyiv, Ukraine

Email: valshandra@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>**CITY AT WAR: KYIV AND KYIVANS IN WORLD WAR I**

The paper describes the life of Kyiv during the First World War — when a city behind the frontlines, a center of civil administration, acquired a new role as the hub for the war effort in Southwestern Land. Societal shifts such as population surge and appearance of military personnel, refugees, deserters, prisoners of war, and soldiers' widows are discussed. Due to the intensification of hostilities, Kyiv began to house numerous military hospitals. The reasons for the evacuation of certain establishments — especially the university, colleges and secondary schools — in 1915 are addressed. It is noted how the war effort made leading factories to convert their production to military purposes, while the rest, running at a loss, were forced to close. The war affected the urban development, destroyed established patterns, ruined the city's economy. The quality of life of most Kyivans decreased. At the same time the war tested Kyivans' survival skills and their willingness to help vulnerable groups. People didn't just rely on the state, but pooled their resources to support their compatriots. Ethnic solidarity meant much to the Kyivan Poles when they assisted evacuees from Congress Poland. The Kyivan Jewish community and that of Ukrainian intelligentsia also did their best to provide comfort to refugees (in the latter case — especially from the Austrian Galicia). During the wartime a new kind of citizen emerged — that with a social survival strategy, a distrust of the Russian empire and the enemy image it peddled. The protracted warfare and the decline in living standards it caused induced some Kyivans to disregard the social norms. The war made Ukrainians and Kyivans in particular more open to the coming political shifts, more ready to fight for their own identity and independence.

Keywords: World War I, Kyiv, Kyivans, city behind the frontlines, charity.

Дата першого надходження статті до видання: 27.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 27.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 11.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 11.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.